

Sûfi Epistemolojinin Önemli Dayanaklarından Olan Hızır Kıssasının Kaynaklarına Dair Oryantalist İddialar

Selahattin AKTI*

Özet

Kur'ân-ı Kerim'de Kehf suresinin 60-82. ayetleri arasında kendisine yer bulan ve Musa (a.s) ile bilge bir kulun karşılaşmasını konu edinen kıssanın tarihî bir gerçekliğinin olmadığını veya başka kültürlere ait efsanelerden alıntılanmış olabileceğini iddia edenler vardır. Geçtiğimiz iki yüzyılda özellikle oryantalist araştırmacılar tarafından ortaya atılan bu iddialara göre söz konusu kıssa, Yahudi, Hıristiyan veya antik Mezopotamya'nın ürünü efsanelerden alıntılanmış olmalıdır.

Bu çalışmada, oryantalistlerin söz konusu iddiaları ileri sürerken kullandığı kaynaklar tek tek ele alınarak karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Musa, Hızır, ledün ilmi, Demitolojizasyon, A. J. Wensinck

Orientalist Pretensions Regarding The Story Of Khidr, One Of The Salient Fulcrums Of The Epistemology Of Islamic Mysticism

Abstract

There are certain pretensions about the 66-82nd verses of the Surah Kahf in the Qur'ân, which mention the story—conservations and episodes— took place between the prophet Moses and a wise person, a sage. Some claim that the story has no historical reality; thus, a fabricated legend; and some adduce that it is compiled from legends belong to other cultures. Hence, according to pretensions based on orientalist researches conducted in the last two centuries, the mentioned story might be compiled from the sagas of Judaic, Christian, or other ancient Mesopotamian matrixes.

Thence, this study aims at scrutinizing one by one the sources of such pretensions of orientalist in a comparative method.

Key words: Moses, Khidr, Demythologization, A. J. Wensinck

Giriş

Sûfilerin, ilimlerini kalplerinin ilâhî tecellilerle aydınlanması sonucunda kazandıkları ve bu yüzden de onların eserlerinin kökenleri ve tarihî kaynaklarından söz edilemeyeceği iddia edilir. Nitekim sıradan insanların ezberlemek ve tekrarlamakla elde ettikleri “kesbî” ilme karşılık, sûfilere Allah tarafından bu şekilde verilen ilim, “vehbî” ilim olarak adlandırılır.¹

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

¹ İbn Sevdêkin, *İdrîs Fası*, çev. Veysel Akkaya, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013, s. 72-3.

Sûfileri diğerlerinden ayrı kılan bu epistemolojik farklılık, yaptıkları Kur'ân yorumlarında da kendini hissettirir. Kur'ân ayetlerinin sûfi bakış açısıyla yapılan yorumları, bazen, bilinen zâhirî manaların dışına taşmış ve tepki toplamıştır. Onlara göre Kur'ân, zâhirî manasının yanında bâtinî ve/veya işârî manaya da sahip olan bir kitaptır ve kendilerine verilen ledün ilmi ile onlar, Kur'ân'ın zâhirî manasının yanı sıra, bâtinî manasını da kavrayabilirler. Perdenin ardındaki hakikati anlamayı sağlayan bu ilim, onlara göre, Musa-Bilge kul karşılaşmasını konu alan kıssada, Hızır'a verildiği söylenen ilimdir.² Bu yüzden söz konusu kıssa tasavvuf geleneğinde büyük bir öneme sahiptir. Zira "ledünnî ilim" nitelemesi kaynağını bu kıssada bulduğu gibi bahsi geçen ve gelenekte "Hızır" adıyla bilinen bilge kul da bazı sûfi şahsiyetlere hırka giydirmiş ve onlarla sohbet etmiştir.

Kur'ân'da yer alan kıssalar içerisinde Musa-Bilge kul karşılaşmasını konu alan hikâyenin müslüman toplumlar arasında akis bulunduğu bilinmektedir. Bu ve buna benzer kıssaların insanlara ibret vermek amacıyla matuf olarak Kur'ân'da yer aldığını ilk bakışta anlamak mümkün gözükse de, tarih boyunca bu kıssaları açıklamak amacıyla yapılmış birbirinden farklı yorumlara göz atınca meselenin çokta basit olmadığı anlaşılır.

Bilindiği gibi Kur'ân'ın nüzul sürecinde Hz. Peygamberin yanı başında bulunan sahabe-i kiram, ayetlerin inişinin arka planı olan esbâba şahitti. Kaldı ki Kur'ân ana dilleri olan Arapça ile onlara sesleniyor ve mesajını çoğu zaman onların kullandıkları mesellerle izah ediyordu. Yine de anlaşılmayan bir konu olduğunda veya bir tartışma durumunda Peygamber'e başvurma imkânına sahiptiler. Zira Peygamberin görevi sadece Kur'ân'ı tebliğ etmek³ değil, aynı zamanda onu açıklamak⁴ ve onunla hüküm vermektir.⁵ Ancak Peygamber'in döneminden uzaklaştıkça, yeni nesillere Kur'ân'ın mesajının doğru aktarılması sorunu baş göstermiş, Kur'ân'ın açıklanması görevi, bu konuda tek otorite olan Peygamber'den müfessirlere geçmişti. Farklı ırk ve dinlerden gelen insanların, müslüman olduktan sonra, eski kültürlerini de bir şekilde yeni çevrelerine taşımalarıyla, söz konusu olan bu dönemde çok kültürlü bir ortam oluşmuştu. Tabiatıyla bu ortamın sakini olan müfessirler Kur'ân'ı yorumlarken, her ne kadar geleneksel yollarla gelen rivayet ve bilgi birikimiyle yola çıksalar da, kendi anlayış ve düşüncelerini, yetiştikleri çevrenin kültürünü ve bağlı oldukları mezhep veya düşünce ekolünün ilkelerini de yorumlarına yansıtılmaktan kaçamamışlardır.⁶

Kur'ân'da Kehf suresinin 18/60-82. ayetleri arasında hikâye edilen Musa-Bilge kul karşılaşması da sözü edilen yorum çeşitliliğinden nasibini almış görünmektedir. Müfessirlerin mezhepleri, meşrepleri ve içinde buldukları kültür havzaları,

² Krş. Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *DİA*, XXIII, 424-5; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜİF Yayınları, 1974, s. 19; Selahattin Akti, "Die Moses-Ĥidr-Erzählung im Koran und deren Bedeutung für die sufische Koranexegese (at-tafsîr al-işârî)", *Journal für Religionskultur* 209, 2015, s. 1-20; Mahmut Ay, "İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 24, 2011, s. 105.

³ Mâide, 5/67.

⁴ Nahl, 16/44.

⁵ Nisâ, 4/105.

⁶ Osman Kara, "Müfessirlerin Sahih Yorum Farklılıklarının Sebepleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 3, 2011, s. 74-5.

onların bu kıssayı değerlendirmelerinde etkili olmuştur. Dolayısıyla kıssa hakkında birbirinden farklı yorumlar ortaya çıkmış ve çıkan bu yorumlar sonraki yüzyıllarda İslam'ı araştıran oryantalistlerin ilgi odağı olmuştur. Bazı oryantalist araştırmacılar kıssanın vermeye çalıştığı mesajdan ziyade onun kökeniyle uğraşmış ve ulaştıkları sonuçlarla, Kur'ân'ın, daha önceden bilinen bazı hikâye ve efsaneleri toplayan derleme bir kitap olduğu algısını yerleştirmeye gayret etmişlerdir. Kuşkusuz böylesi bir yaklaşım Kur'ân'ın vahiy kaynaklı olduğu iddiasıyla çelişmektedir.

Kıssanın kökeniyle meşgul olan söz konusu oryantalistler, bu hikâyenin Yahudiliğin, diğer bazıları Hıristiyanlığın, kimisi de antik Mezopotamya'nın bir ürünü olabileceği tezi üzerinde durmuşlardır. Bu çalışmada öncelikle, kıssanın Kur'ân'da ve hadislerde nasıl anlatıldığı özetlenecek, sûfiler için taşıdığı öneme kısaca değinildikten sonra kıssanın tarihi gerçekliğiyle ilgili ortaya atılmış iddialar ele alınacaktır. İslam Ansiklopedisi'nde konuyla ilgili maddeyi yazan A. J. Wensinck'in (ö. 1939) ilgili iddiaları ileri sürerken kullandığı oryantalist kaynaklar tek tek incelenecek ve analiz edilecektir.

1. Kıssanın Kur'ân ve Hadislerdeki Seyri

Musa-Bilge kul karşılaşmasını konu alan kıssa, Kehf suresinin 60-82. ayetlerinde anlatılır. Bilindiği gibi 110 ayetten oluşan Kehf suresi, mağaraya sığınan gençleri hikâye etmesinden dolayı bu isimle anılmış ve Mekkeli müşriklerin Peygamber efendimizi Yahudilerden aldıkları üç soru ile test etmek istemesi üzerine Mekke döneminde nazil olmuştur.⁷

Musa-Bilge kul kıssası, Kehf suresinin 60. ayetinde şu şekilde başlar: "*Hani Musa beraberindeki gence şöyle demişti: 'İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim.'*" Ancak sure, Hz. Musa'nın bu kararı almasına sebep olan olaylarla ilgili herhangi bir bilgi vermez. Tamamlayıcı bilgileri müfessirler, her zaman olduğu gibi Hadislere başvurarak edinirler. Örneğin İbn Kesîr, Kur'ân ayetlerinde ismi geçen Musa'nın bir başka Musa olabileceği ve karşılaştığı kişinin de Hızır'dan başka birisi olabileceği tartışmalarının önüne geçmek için bir dizi hadis nakleder. Kendi tefsirini büyük ölçüde İbn Kesîr'in tefsirine dayandıran Said Havva bu hadislerden, Buhârî'de geçen Saîd b. Cübeyr'in rivayetini alır.⁸ Hikâyeye göre, en bilgili insanın kim olduğunu soran kimselere "benim" cevabını veren Musa'ya (a.s) Allah, ondan daha bilgili birisinin olduğunu bildirince, Musa o kişiyle buluşmak ister. Bu buluşmanın gerçekleşmesiyle Musa'nın sahip olduğu bilgi ile Allah'ın sözünü ettiği bilgenin sahip olduğu bilgi arasında bir farkın olduğu ortaya çıkar. Tekrarlardan kaçınmak için biz de bu çalışmada Said b. Cübeyr'in rivayet ettiği hadisi alıntılıyoruz. Hadiste yer alan ve Kur'ân'daki ayetlerden alınma olan cümleler italik olarak verilmiştir.

"İbn Abbas'a sordum: 'Nevf el-Bikâli, Hızır ile arkadaşlık eden Musa'nın İsrail oğullarının Musa'sı olmadığını ileri sürmektedir'. İbn Abbas şöyle dedi: 'Allah'ın düşmanı yalan söylemiştir. Bize Ubeyy b. Ka'b anlattı, Rasulullah şöyle buyururken dinlemiş: 'Bir gün Musa İsrailoğullarına bir konuşma yaptı. Ona en bilgili insanın kim olduğu soruldu, o da 'Benim' deyince, ilmi Allah'a izafe etmediği için Allah ona serzenişte bulundu ve ona şunu vahyetti: 'İki denizin birleştiği yerde senden daha

⁷ İbn Kesîr, *Muhtasar Tafşîr İbn Kesîr*, Tahk. M. Ali as-Sâbûnî, Beyrut: Dâr'ul-Kur'ân'ul-Kerîm, 1981, II, 408.

⁸ Bkz. İbn Kesîr, *Muhtasar*, II, 427-8; Said Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr*, çev: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990, VIII, 373-4.

bilgili bir kulum var.’ Musa: ‘Rabbim onu nasıl bulabilirim?’ diye sorunca, şöyle buyurdu: ‘Beraberine bir balık alırsın, onu bir sepete koyarsın. Balığı kaybedeceğin yerde o kişiyi bulacaksın’. Bunun üzerine Musa bir balık aldı ve onu sepete koydu. Sonra kendisi ve beraberindeki genç olan Yûşa b. Nûn ile birlikte yola koyuldu. Kayalığa vardıkları sırada başlarını koyup uyudular. Sepetteki balık çırpınarak denize düştü [...] Gecenin geri kalan kısmını ve günü yürüdüler. Ertesi gün Musa yanındaki genç: ‘Öğle yemeğimizi getir, bu yolculuğumuzdan dolayı çok yorgun düştük’ dedi. [...] Genç ona: ‘Gördün mü? Kayaya sığıldığımız sırada balığı unuttuğumuz’ Musa: ‘İşte aradığımız bu idi’ dedi. Bunun üzerine tekrar izlerini takip ederek gerisin geri döndüler. Oraya vardıklarında üzerini elbiseyle örtmüş bir adam buldular. Musa ona selam verdi. Hızır: ‘Senin bulunduğun yerde selam var mı ki?’ deyince, Musa: ‘Ben Musa’yım’ dedi. ‘İsrail oğullarının Musa’sı mı?’, ‘Evet’. Musa ona ‘Doğruya iletici olarak sana öğretilen bilgilerden bana öğretmen için sana tabi olayım mı?’ diye sorunca o: ‘Doğrusu sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin’. Ey Musa, ben Allah’ın bana öğretmiş olduğu ve senin bilmediğin bir bilgi üzereyim. Sen de Allah’ın sana öğretmiş olduğu ve benim bilmediğim bir bilgi üzerinesin’ deyince Musa ona, ‘İnşallah beni sabırlı bulacaksın. Hiçbir işte de sana karşı gelmeyeceğim’ dedi. Deniz sahilinde yola koyuldular. Oraya uğrayan bir geminin içindeki kişilerle kendilerini taşımaları konusunda konuştular. Gemidekiler Hızır’ı tanıdılar ve onları ücret almaksızın gemiye aldılar. (Gemide iken) bir serçe geldi ve gagasıyla deniz suyunu bir veya iki defa gagaladı. Hızır: ‘Ey Musa benim ve senin ilmin, Allah’ın ilminden ancak şu serçenin denizden eksilttiği kadardır’. Sonra Hızır geminin tahtalarından birini söktü. Musa ona: Bizi ücretsiz taşıyan bu insanların gemisini, onları batırmak için mi deliyorsun? Hızır ona: ‘Sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin, demedim mi?’ dedi. Musa, ‘Unuttuğum için bana çıkışma’. Bu, Musa’nın unuttuklarının ilkiydi. Başka çocuklarla oynayan bir çocukla karşılaştılar ve Hızır onun başını aldı, başı ellerinde kaldı. Musa ona: ‘Bir cana karşılık olmaksızın suçsuz birini mi öldürdün?’ deyince Hızır: ‘Sana, benimle beraberliğe asla sabredemezsin demedim mi?’ dedi. Musa, ‘Eğer bundan sonra sana bir şey hakkında soru sorarsam, artık benimle arkadaşlık etme. Doğrusu, tarafımdan (dilenecek son) özre ulaştın (bu son özür dileyişim)’ dedi. Yine yola koyuldular. Nihayet bir şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Halk onları konuk etmek istemedi. Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. (Hızır) hemen o duvarı doğrulttu. Musa, ‘İsteseydin bu iş için bir ücret alırdım’ dedi. (Hızır), ‘İşte bu birbirimizden ayrılmamız demektir’ dedi. ‘Şimdi sana sabredemediğin şeylerin içyüzünü anlatacağım’. Allah’ın nebisi şöyle buyurdu: ‘Allah Musa’ya rahmet etsin. Onun daha fazla sabretmesini ve yüce Allah’ın da onların haberlerini bize anlatmasını dilerdik.’⁹

Kehf suresinin 79-82. ayetleri, Musa’nın, gördüğünde sabredemeyerek itiraz ettiği olayların iç yüzünü açıklar:

“O gemi, denizde çalışan bir takım yoksul kimselere ait idi. Onu yaralamak istedim, çünkü onların ilerisinde, her gemiyi zorla ele geçiren bir kral vardı. Çocuğa gelince, anası babası mı’min insanlardı. Onları azgınlığa ve küfre sürüklemesinden korktuk. Böylece, Rablerinin onlara, bu çocuğun yerine daha hayırlı ve daha merhametli bir çocuk vermesini diledik. Duvar ise şehirdeki iki yetim çocuğa ait idi. Altında onlara ait bir defne vardı. Babaları da iyi bir insandı. Rabbin, onların olgunluk çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarmalarını istedi. Bunları ben kendi görüşüme göre yapmadım. İşte senin, sabredemediğin şeylerin içyüzü budur.”

Ancak Kur’ân’da “Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.” şeklinde bahsedilen ve Musa’ya bilmediği şeyler hakkında bilgi veren kişinin ismi zikredilmez. Ebu Hureyre’den gelen bir rivayette onun, kuru bir yer üzerine oturmuş olduğu ve kalktıktan sonra altındaki yerin hemen yeşermiş olduğu anlatılmıştır.¹⁰ Gelenekte ona Hızır adının verilmesinin sebebi bu rivayettir.¹¹

⁹ Buhârî, “İlim”, 44; “Enbiyâ”, 29; “Tefsîr” 18/3-4.

¹⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 29; İbn Kesîr, *Muhtasar*, II, 432.

¹¹ Hızır (خضر) kelimesinin Arapçada yeşil anlamındaki خَضْرَاء kelimesiyle aynı kökten geldiği unutulmamalıdır.

2. Kıssanın Sûfîler Açısından Önemi

Hiç kuşkusuz Musa-Bilge Kul kıssasının sûfîler nezdindeki anlamı büyüktür. Zira kimilerince işârî tefsir şeklinde isimlendirilen tefsir anlayışının kaynağı olan ledün ilmi, meşruyetini bu kıssaya dayandırır. Bilindiği gibi sûfî gelenek, diğer dinî ilimlerin arasında epistemolojik farklılığıyla tebarüz eder.

Kıssada Hızır'a verildiği ifade edilen ve 65. ayette "biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, tarafımızdan bir ilim öğretmiştik" şeklinde dile getirilen ilim müfessirlerin yoğun ilgisini çekmiştir. Bu ilim nasıl bir ilimdir ve Musa neden bu ilmin peşine düşmüştür? Kimi müfessirler bu ilmin gaybı haber veren bâtın ilmi olduğunu kabul etmişlerdir. Taberî, Tûsî ve başka bazı âlimler İbn Abbas'tan nakledilen "O (Hızır), gayba göre amel ederdi" rivayetini de delil göstererek, Hızır'ın gayb ilmüne sahip bir veli olduğunu kaydederler.¹²

Yukarıda verilen hadiste Hızır'ın Musa'ya "Ey Musa, ben Allah'ın bana öğretmiş olduğu ve senin bilmediğin bir bilgi üzereyim. Sen de Allah'ın sana öğretmiş olduğu ve benim bilmediğim bir bilgi üzerinesin" şeklindeki hitabı, akıllara ikisinin birbirinden farklı ilimlere sahip olduğunu getirmektedir. İbn Kesir, Musa'nun Hızır'ın işleri karşısındaki sabırsızlığını, ilimlerinin farklılığıyla açıklamıştır. Ona göre Musa, Hızır'ın işlerinin batınına vakıf değildir.¹³ Râzî ise "İç yüzünü kavrayamadığın bir şeye nasıl sabredebilirsin?" ayetinin, Musa'nun, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilemediğine işaret ettiğini ve Musa'nın da tam da bu yüzden bâtın ilmüne sahip Hızır'a gönderildiğini belirtir. Bu durum, Hızır'ın sahip olduğu ilmin üstünlüğünü ortaya koyuyor olmalıdır.¹⁴ Bu ilim sûfîlerce, 65. ayette geçen "من لنا علما - min ladunnâ 'ilmâ" (tarafımızdan bir ilim) kelimeleri kullanılarak "el-ilmu'l-ledunni" şeklinde kavramsallaştırılmıştır.

Kendilerine Allah tarafından verilmesi hasebiyle teknik olarak peygamberlere verilen ilimlerin de ledünnî olduğunu ifade eden Yazır'a göre ayette, peygamber olan Musa'nun olduğu bir ortamda, onun yol arkadaşının ilminin ledünnî olduğuna özellikle vurgu yapılmasının özel bir anlamı olmalıdır. Bu ilmin, "gayb ilmi ve gizli ilimlerin sırları" olarak tefsir edildiğine dikkat çeken Yazır, Musa'nun sahip olduğu ilmin şer'î hükümleri bilmek ve dış görünüme göre fetva vermek olduğunu, Hızır'ın sahip olduğu ilmin ise işlerin iç yüzünü bilmek demek olduğunu belirtir.¹⁵ Ayrıca Yazır, kıssanın sonunda Hızır'ın, Musa'nun merak ettiği soruları cevapladıktan sonra Musa'nun ses çıkarmamasını, onun bu açıklama ve yorumda reddedilecek bir şey görmediğine bağlar. Ona göre Musa'nun görünürde zararlı ve beğenilmez gördüğü şeyler, gerçekte, gözünden gizli olan sebepleri ve hikmetleri anlamamasından ileri geliyordu. Öyle ki, o gizli sebepler açıklanınca zâhir ve bâtın birleşiyor, Allah'ın hükmünde çelişme kalmıyordu. Buna göre bâtının gerektirdiği şeylerle, zâhirin gerektirdiği şeyler aykırı olabilir. Ancak bundan dolayı hakikat ile şeriatın

¹² İsmail Albayrak, "Kur'an ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlmi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları - V*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003, s. 209.

¹³ İbn Kesir: *Muhtasar*, II, 428-429.

¹⁴ Krş. Albayrak, 203; Hüseyin İlker Çınar, "Die Reise des Propheten Moses mit Hiçir im Koran", *Journal für Religionskultur*; 98, 2008, s. 16-17.

¹⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim, ts, V, 371-2.

uyuşmazlığı gerekmez. Nitekim Musa da hakikat açıklandığı zaman şariat bakımından itiraza yer olmadığını görüyor.¹⁶

3. Hikâyenin Tarihsel Gerçekliğiyle İlgili Tartışmalar

Kur'an-ı Kerim, tarihi bir şahsiyet olan Musa peygamberin yaşadığı bu olayı anlatırken birçok detayı kapalı bırakmıştır. Musa'nın bilge kulu aramasıyla ilgili sebepler Kur'an'da yer almazken, Musa'nın yanındaki gencin ve kendisiyle bulunduğu kişinin de kimlikleri belirtilmemiştir. Yine iki denizin birleştiği yerin neresi olduğuyla alakalı bilgi verilmediği gibi bu yolculuğun ne kadar sürdüğü de meçhul kalmıştır. Bu duruma kıssanın başka kültür havzalarındaki hikâye ve efsanelere benzerliği de eklenince, kıssa, özellikle oryantalistlerin elinde, üzerinde spekülasyon yapılabilecek bir alana dönüştürülmüştür. Bu bölümde, kıssanın özellikle tarihî gerçekliğini sorgulayan bu iddialara göz atılacaktır.

3.1. Oryantalist İddialar

Kur'an'da yer alan söz konusu hikâyenin kökeniyle meşgul olan bazı oryantalistler, bu hikâyenin Yahudiliğin, diğer bazıları Hıristiyanlığın, kimisi de antik Mezopotamya'nın bir ürünü olabileceği tezi üzerinde durmuşlardır. İslam Ansiklopedisi'nde konuyla ilgili maddeyi A. J. Wensinck'in (ö. 1939) yazmış olması sebebiyle, sonraki dönemlerde Türkiye'de bu konuda araştırma yapanlar, söz konusu iddiaları Wensinck'in ilgili makalesi üzerinden tartışmıştır. Oysaki Wensinck'in söz konusu makalesi bilimsel hatalar içermektedir. Öte yandan o, bu maddeyi, Kur'an'ın, Hızır kıssasını, kronolojik olarak kendinden önce gelen farklı üç kaynaktan derleyerek oluşturduğu ön kabulü ile yazmıştır. Bu ön kabulün tek gerekçesi, Hızır kıssası ile diğer kaynaklarda geçen hikâyelerin benzer oluşlarıdır.

Bilindiği gibi sadece benzer oluşlarından yola çıkılarak iki olay veya fikir arasında bir etkileşimin olduğunu iddia etmek bilimsel çalışma kurallarına aykırıdır. A'nın B'den etkilendiğine dair bir iddia ortaya atıyorsak, delil olarak elimizde, bu ikisinin birbirine benzer oluşlarından çok daha fazlası gerekmektedir. Kaldı ki kronolojik olarak B'den önce gelen A'nın nasıl olup da B'den etkilendiği iddia edilebilir? İlerde görüleceği gibi Wensinck, İlya ile Haham Yeşua ben Levi'ye ait olduğu söylenen yol arkadaşlığı hikâyesinin yazarını yeterince araştırmayarak kronoloji hatası yapmıştır.

İlgili makalesinde Wensinck, Kur'an'da yer alan Hızır kıssasının olası kaynakları arasında Gılgamış Destanı (Gilgamesch-Epos), İskender Efsanesi (Alexanderlied) ve Yahudilikte ki İlya ile Haham Yeşua ben Levi'nin yol arkadaşlığı hikâyelerini gösterir. Ona göre Musa-Bilge kul kıssası, bu mitolojilerin kimi detaylarını alarak harmanlamıştır.¹⁷ Aşağıda bu iddialar tek tek ele alınmıştır.

3.1.1. Gılgamış Destanı

Gılgamış destanının, ilk örneği milattan önce IV binli yıllara ait Sümer metinlerine dayanan Akkad, Babilonya ve Hitit varyantları vardır. Destandan anlaşıldığına göre Mezopotamya'da güçlü bir kral olan Gılgamış, arkadaşının ölümü

¹⁶ Yazır, *Hak Dini*, V, 378.

¹⁷ A. J. Wensinck, "Hızır", *İA*, 1993, V/I, 458.

üzerine onu yeniden hayata döndürmeye çalışır. İnsanı ebedi hayata kavuşturan bir otun bulunduğunu öğrenir. Bu otun yerini bilen tek kişi ise “nehirlerin birleştiği yerde” oturan ve ebedi hayat süren Utnapiştim adlı kişidir. Gılgamış uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra onu bulur ve otun yerini öğrenir; ancak otu bulsa da bir yılan otu kapar ve kaybolur.¹⁸ A. J. Wensinck, Gılgamış destanındaki Utnapiştim ile Hızır arasında bir ilişki kurar. Utnapiştim, sonsuz hayatın sırrını bilir. Sularda yaşar ve ihtiyacı olan herkese yardım eder. Wensinck, dstandaki Utnapiştim’i Hızır’a benzetse de, salim bir akılla bakıldığında görüleceği gibi hikâyede ki tek benzerlik “nehirlerin birleştiği yer” ifadesidir. Kur’ân’ın isim zikretmeksizin “kullarımızdan bir kul” diyerek söz ettiği ve gelenekte sonradan kendisine bir takım lakap ve sıfatlar takılan kişiyle alakalı Kur’ân’da yer alan tek açıklama ise onun Allah katından bir ilim ve rahmet sahibi olduğudur.

3.1.2. İskender Efsanesi

Bir diğer hikâye İskender efsanesidir. Wensinck’in, tafsilatına eski bir eser olan “Süryani İskender Destanı”nda (Das Syrische Alexanderlied)¹⁹ ulaşılabileceğini söylediği efsaneye göre İskender, insana ebedi hayat veren bir suyun varlığını öğrenir. Bunu bulmak için ordusuyla yola çıkar. Yolda askerlerinden ayrılarak aşçısı Andreas ile yalnız kalır. Aşçı yemek hazırlamak için bir su kaynağına giderek azıkları olan tuzlu balığı yıkamak ister. Fakat balık suya değer değmez canlanır ve suyun içinde kaybolur. Bu suyun aradıkları âb-ı hayat olduğunu anlayan aşçı ondan içer. Aşçının durumu anlatması üzerine İskender suyu arar ancak bulamaz. İskender aşçısına kızıp onu öldürmek ister. Ancak âb-ı hayatı içmiş ve ölümsüzlüğü yakalamış olan Andreas’ı öldüremez. Bunun üzerine onu denize atarak cezalandırır.²⁰

İskender efsanesiyle ilgili Wensinck’in bir diğer kaynağı olan İsrail Friedlaender aynı efsaneyi Yunan “Pseudo-Kallisthenes’e dayanarak anlatır.²¹ Bu konuda ki farklı fikirlerin aksine Kur’ân kıssasında bahsi geçen bilge karakterin tek bir kaynağı olmadığını iddia eden Friedlaender, bu karakterin, tarihteki birden fazla kişiliği bir araya getiren senkretik bir yapıya sahip olduğunu iddia eder.²² Ona göre İskender efsanesinde adı geçen aşçı Andreas, Muhammed’in (s.a.v) bu karakteri oluştururken faydalandığı kişiliklerden sadece birisidir. Friedlaender, Efsanenin Etiyopya ve Suriye versiyonlarına ulaşan Muhammed’in (s.a.v), kendisine efsaneyi

¹⁸ Krş. Wensinck, “Hızır”, s. 458; İlyas Çelebi, “Hızır”, *DİA*, XVII, 407-8.

¹⁹ Almancasına ulaştığımız destanın ilgili bölümünün tercemesi şu şekildedir: “Ve sonra yaşlı adam İskender’e şöyle dedi:

Yanına tuzlu balık almasını emret aşçına,
Ve nerede bir su kaynağı bulursa orada yıkasın balığı,
Ve eğer elleri arasında canlanırsa balık, onu yıkadığında,
Budur, krala sorduğun ab-ı hayat pınarı [...].”

(“Das syrische Alexanderlied”, *ZDMG*, Almançaya çev. ve yay. Carl Hunnius, 1906, LX, 193.)

²⁰Krş. Wensinck, “Hızır”, s. 458; Çelebi, “Hızır”, s. 408; İsrail Friedländer, “Zur Geschichte der Chadhirlegende”, *Archiv für Religionswissenschaft*, edit. Richard Wünsch, Leipzig: B. G. Teubner, 1910, XIII, 94. Ayrıca İskender ve Hızır hikâyelerinin ilişkisini analiz eden diğer çalışmalar için bkz. Karl Dyroff, “Wer ist Chadhir?” *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 1892, VII, 319-327; Mark Lidzbarski, “Wer ist Chadhir?” *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 1892, VII, 104-116; İsrail Friedländer, “Alexander Zug nach dem Lebensquell und die Chadhirlegende” *Archiv für Religionswissenschaft*, edit. Richard Wünsch, Leipzig: B. G. Teubner, 1910, XIII, 161-246.

²¹ Friedländer, *Zur Geschichte der Chadhirlegende*, s. 94.

²² Friedländer, a.g.m, s. 93.

anlatanları anlayamadığını ve bu anlatımı Kur'ân'da aktarıırken daha da kötüleştirdiğini iddia eder.²³

İlginçtir ki, Friedlaender'nın Hızır kıssası ile yukarıda bahsi geçen İskender efsanesi arasında ilişki kurmasına sebep olan şey, Kur'ân'daki hikâye ile İskender efsanesi arasındaki benzerlik değildir. İkisi arasındaki bağı kurmak için Friedlaender, Taberî'nin yorumuna başvurur. İlgili yorumda Taberî, Hızır'ı, âb-ı hayatı bularak efendisinin yerine içmiş ve böylelikle ebedi hayat sahibi olmuş Zülkarneyn'in veziri olarak görür. Friedlaender'ya göre İskender efsanesiyle bu yorum arasındaki motifler örtüşmektedir. Tek farkla ki; bir peygambere açıcılık gibi bir meslek yakıştırılmadığı için hikâyenin Müslüman versiyonunda âb-ı hayatı içen kişi Zülkarneyn'in veziri olarak gösterilmiştir.²⁴

Her insaf sahibinin çabucak görebileceği gibi mevzu bahis benzerlik, söz konusu efsaneyle Kur'ân kıssası arasında değil, o kıssanın onlarca yorumundan birini yapan Taberî'nin yorumu arasındadır ve Kur'ân ile bir ilgisi yoktur.

Yeri gelmişken Friedlaender'nın kaynağı "Pseudo-Kallisthenes" den bahsetmek konumuza ışık tutacaktır. Bilindiği gibi büyük İskender'in (ö. M.Ö. 323) ölümünden sonra onun kahramanlıklarını anlatmak gayesiyle eser/eserler kaleme alınmış ve sözkonusu eserler "Alexanderroman" adıyla şöhret bulmuştur. Aslında müellifi bilinmeyen Alexanderroman'ın farklı nüshaları ya yanlışlıkla, ya da daha çok ciddiye alınmak gayesiyle İskender'in saray tarihçisi Kallisthenes'e/Καλλισθένης (ö. M.Ö. 327) atfedilmiş olmalıdır. Ancak sonraki yüzyıllarda gerçek anlaşılınca, bu eserlerin müellifi olarak Kallisthenes ismi yerine "Pseudo-Kallisthenes" (Pseudo mahlas demektir) ismi kullanılmaya başlanmıştır. Eserin özellikle ortaçağ tarih ve İncil araştırmalarında etkili olduğu bilinmektedir. 12. yüzyıla gelindiğinde yaklaşık 35 dile çevrildiği, Avrupa ve İslam coğrafyasında etkili olduğu ileri sürülür. Hatta bu durumun İslam âleminde İskendernâme adında bir edebi türün doğmasına katkı sağladığını bilmekteyiz. Dolayısıyla Hıristiyanlık öncesi bir geçmişe sahip bu eserin, Müslümanları da etkilediği tezini ileri sürebilmek mümkün gözükabilir. Ancak durum öyle değildir. Wensinck'in de ifade ettiği gibi bu eserin, İslam'ın vahiy dönemine veya vahiy öncesine ait bilinen bir Arapça tercümesi yoktur.²⁵ Dolayısıyla İskender efsanesinin Kur'ân'ın kaynakları arasında yer aldığını iddia edenlerin, iki ayrı coğrafyada yaşayan ve aralarında ciddi bir tarih farkı olan insanlar arasındaki etkileşimi ciddi delillerle ispat etmeleri gerekmektedir.

Toparlamak gerekirse, mevcut verilere göre İskender efsanesi Kur'ân'ın kaynakları arasında değil, ancak, sonraki yüzyıllarda gelen Kur'ân yorumcularının Zülkarneyn ile ilgili yorumlarının muhtemel kaynakları arasında sayılabilir.

3.1.3. İlya-Haham Yeşua Ben Levi

Kur'ân'ın olası kaynakları arasında olduğu iddia edilen son hikâye ise Yahudi menşelidir. Tevrat'ta bulunmayan hikâyeye göre İlya, haham Yeşua ben Levi'ye yol arkadaşlığı yapar ve Kur'ân'daki kıssada bilge kulun yol arkadaşına koştığı şartların benzerini koşar. Yolculukları esnasında İlya bazı tuhaf işler yapar. Olup

²³ Friedländer, a.g.m, s. 96.

²⁴ Friedländer, a.g.m, s. 94.

²⁵ Wensinck, Hızır, s. 460.

bitenlerin mahiyetini anlamayan Yeşua, İlyâ'dan sebeplerini sorar. İlyâ da bunları ilahi takdirle yaptığını söyler ve sebeplerini anlatır.²⁶

İlyâ-Haham Yeşua Ben Levi hikâyesine göz atmadan önce İslam Peygamberinin Yahudilikten alıntılar yapmış olabileceğini iddia eden Abraham Geiger'ın (ö. 1874) Hızır kıssasıyla alakalı tespitlerine yer vermek yerinde olacaktır. Hz. Muhammed'in Yahudilikten alıntılar yapmış olabileceğini iddia eden Geiger, bu iddiasını ele aldığı doktora çalışmasında, Kur'ân'da bulunan bazı pasaj ve kıssaları Tevrat'taki benzerleriyle kıyaslayarak Kur'ân'ın orijinal bir metin olmadığını ve Tevrat'tan yararlandığını ortaya koymaya çalışır. Ancak çok ilginçtir ki Geiger, söz konusu çalışmasında Kur'ân'da geçen Hızır kıssasının Yahudi kaynaklarında izine rastlamadığını belirtir.²⁷ Kendisi de babası gibi bir haham olan ve Yahudi geleneğini iyi bilen Geiger'ın bu tespiti doğru ise, Wensinck ve bu konuda yazmış o günün oryantalistlerinin Kur'ân'da ki Hızır kıssasının olası kaynakları arasında Yahudi geleneğinin de olabileceği iddiası temelsiz kalmaktadır.

Her ne kadar Yahudi geleneğine hâkim haham Abraham Geiger'ın bu konudaki şahitliği konuya son noktayı koyuyorsa da, Wensinck'i bu konuda yanıltmış olan Eliya-Yeşua b. Levi hikâyesine bir göz atmakta fayda vardır. Hiç kuşkusuz bu iddia hakkında yapılmış bazı çalışmalar konuyu yeterince aydınlatmıştır. Bu araştırmalara göre Yahudi geleneğinde, Kur'ân'daki Musa-Hızır kıssasıyla en fazla benzerlik taşıyan Eliya ve Rabbi Yeşu b. Levi hikâyesinin yer aldığı eser²⁸ 11. yüzyıla, yani Kur'ân sonrası döneme aittir. Bu durumda oryantalistlerin kronolojiyi esas alan iddialarından hareketle, Kur'ân'daki Musa-Bilge kul kıssasının Yahudi geleneğinden değil, Yahudi geleneğindeki hikâyenin İslam geleneğinden alındığı sonucuna ulaşmak gerekecektir.²⁹

3.2. İslam âlemindeki tartışmalar

Müslümanlar içerisinde de hikâyenin tarihi gerçekliğini sorgulayan Mısırlı Muhammed Ahmed Halefullah (ö. 1997) gibi araştırmacılar vardır. Bu araştırmacılara göre Kur'ân, vermek istediği mesajların anlaşılması için, muhataplarının toplumsal hafızasında daha önceden var olan efsane ve destanlardan faydalanabilir. Edebî bir tür olarak görülen bu hikâyelerin tarihi bir gerçekliğe sahip olması gerekmemektedir. Önemli olan ve üzerinde odaklanılması gereken şey, bu hikâyelerle verilmek istenen mesajlardır.³⁰ Bu düşünceden hareketle Kur'ân'ın, Musa-Hızır kıssasını, vahyin indiği zaman diliminde toplumun hafızasında var olan bir efsane veya destandan alıntıladığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Hiç kuşkusuz bu düşünce şekli, Kur'ânî hikâyelerin, tarihi gerçekliği çoğu zaman

²⁶ Wensinck, *Hızır*, s. 558; Çelebi, *Hızır*, s. 408.

²⁷ Abraham Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*, Bonn: Verf., 1833, s. 171.

²⁸ Bu eser Yahudi âlim Rabbi Nissim b. Ya'kup b. Şahin'e (ö. 1062) aittir. Eser Obermann tarafından 1933 yılında yayınlanmıştır. Bkz. Nissim ben Jacob ben Nissim ibn Shahin; Julian Obermann, *The Arabic Original of Ibn Shâhin's Book of Comfort, Known as the Hibbur Yaphê of R. Nissim b. Ya'aqobh*, New Haven: Yale University Press, 1933.

²⁹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Meral, "Müsâ-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*; 55/2, Ankara, 2014. 129-150.

³⁰ Krş. M. Ahmed Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, çev. Şaban Karataş, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, Giriş bölümü; Mustafa Öztürk, "Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*; 14-15, s. 247; Mustafa Öztürk, "Demitolojizasyon ve Kur'ân", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*; 4/1, 2004, s. 119, 134-6.

sorgulanan mitolojilerden alıntılanabilmiş olması ihtimalini mümkün görmemizi salık verir.

Türkiye’den benzer düşünceleriyle tanıdığımız çağdaş araştırmacı Mustafa Öztürk, Halefullah’ın çalışmalarını batı dünyasından Rudolf Karl Bultmann’ın (ö. 1976) “Yeni Ahit’in mitolojilerden arındırılması programı” (Programm zur Entmythologisierung der neutestamentlichen Verkündigung)³¹ ile karşılaştırmıştır.³² Bilindiği gibi Bultmann, 1941 yılında yayınladığı “Yeni Ahit ve Mitoloji” adında ki çalışmasıyla, “Mitolojilerden arındırma programı” adlı projesini tanıttı. Bultmann, modern insanın, Antik dönem mistik dil ve düşünme tarzını artık anlayamadığını düşünüyordu. Onun “Yeni Ahit’i Mitolojilerden arındırma programı”, Mitlerin İncil’den yok edilmesi anlamına gelmiyor, bilakis, aşkın ve içkin olanın birbirinden ayırt edilemediği mitolojik dilin, modern insanın anlayabileceği bir şekilde, Tanrı-âlem farkını gözeterek, günümüz şartlarına göre yeniden formüle edilmesi demek oluyordu.

Öztürk’e göre ise Kur’ân’da tarihsel gerçeklikleri inkâr edilmesi mümkün olmayan çok sayıda kıssa mevcut olduğu gibi Zülkarneyn ve Bilge Kul (Hızır) gibi tarihin belli bir dönemine yerleştirilemeyen figürlerle ilgili anlatımlar da mevcuttur. O halde Kur’ân’ı bir tarih kitabı gibi görmek yerine bu hikâyelerin mesajlarına dikkat edilmelidir.³³

Öte yandan Kur’ân müfessirlerinin bu kıssaya büyük bir ilgi gösterip, kahramanlarının kimliğiyle alakalı uzun tartışmalara girdiği bilinmektedir. Müfessirlere göre yukarıda alıntılıdığımız hadisler bu yolculuğun sebebini açıklarken, bu buluşmanın kahramanı Hızır ile ilgili ayrıntılar da vermektedir. Ancak müfessirler daha da ileri giderek, Kur’ân’da ismi zikredilmeyen bilge kulun tarihi kişiliğiyle ilgili birçok yeni bilgi vermişlerdir. Mesela onun bir insan olduğunu iddia edenler (farklı düşünenler de vardır), ebeveyni, nasıl adlandırıldığı (çünkü Hızır bir isim değil bir lakaptır), şu anda yaşayıp yaşamadığı ve ne kadar yaşadığıyla ilgili bilgiler vermişlerdir.³⁴

Said Havva, Nevevî ve İbn es-Salah’ın onun hala hayatta olduğuna inandıklarını naklederken, onun hayatta olduğuna inanmayanların ise güçlü delillere sahip olduklarını zikreder.³⁵ Bütün delilleri buraya almak mümkün değilse de, onun hayatta olamayacağını savunanların Kur’ân’dan delil olarak sundukları dikkat çekici şu ayeti zikretmeden geçmeyelim: “Biz senden önce de hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen onlar ebedi mi kalacaklar?”³⁶

Kanaatimizce bu konuda Elmalılı Hamdi Yazır’ın, Hızır’ın hayatta olmadığını söyleyen İbn Kayyim el-Cevziyye ve Alûsî gibi âlimlerle, Hızır’ın, görünen şahadet âleminin değil, misal âleminin bir varlığı olduğunu ifade eden Konevî ve Kâşânî gibi

³¹ Bultmann’ın bu konuda ki eserleri için bkz. Rudolf Bultmann, “Neues Testament und Mythologie” *Kerygma und Mythos*, edit. Hans-Werner Bartsch, Hamburg, 1948, I, 15-53; Rudolf Bultmann, “Zum Problem der Entmythologisierung” *Kerygma und Mythos*, edit. Hans-Werner Bartsch, Hamburg, 1952, II, 179-208.

³² Öztürk, *Demitolojizasyon ve Kur’ân*, s. 119-146.

³³ Öztürk: *Demitolojizasyon ve Kur’ân*, s. 143-4; *Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu*, s. 277.

³⁴ Albayrak, “Kur’an Ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası Ve Ledün ilmi”, s. 199; Çelebi, *Hızır*, s. 406.

³⁵ Havva, *El-Esâs fi’l-Tefsir*, VIII, 382.

³⁶ Enbiya, 21/34

İbn Arabî şârihlerinin arasını bularak, şehadet âlemi-misal âlemi ayırımına dikkat çekmesi önemlidir ve konuyu aydınlatıcıdır.³⁷

Sonuç

Yukarıda görüldüğü üzere İslam geleneğinde genel olarak Hızır kıssası diye isimlendirilen ve Kehf suresinin 60-82. ayetleri arasında anlatılan olayların tarihte gerçekten vuku bulup bulmadığı ve İslam Peygamberi'nin bu olaylara dair bilgileri nereden almış olabileceği tartışılmıştır. Dikkatle incelendiğinde tartışmaların çift boyutlu olduğu görülecektir. İlki, böyle bir olayın hiç yaşanmamış olabileceğini ve insanlara ulaştırmak istediği mesajı örneklendirmek isteyen Kur'an'ın, toplumun hafızasında var olan mitolojilerden faydalanmış olabileceği şeklindeki teoridir.

İkincisi ise olayın yaşanıp yaşanmadığını çok da önemsemeyip Kur'an'da geçen bu hikâyenin kaynağıyla ilgilenir. Kur'an'ın vahiy kaynaklı oluşunu reddeden bu anlayış sahiplerinin, Kur'an'da geçen bu ve buna benzer kıssaların (vahiy değilse eğer) hangi kaynaklardan toplandığını izah etmeleri beklerdi. Daha çok batılı oryantalistlerden oluşan bir grup araştırmacı, başta Yahudilik olmak üzere, Kur'an'ın, Hıristiyan, Budist ve mitolojik birçok kaynağı olduğunu iddia ettiler.

Bu iddia sahipleri için Hızır kıssasının Gilgamesh Destanı (Gilgamesch-Epos), İskender Efsanesi (Alexanderlied) ve Yahudilikte ki İlyâ ile Haham Yeşua ben Levi'nin yol arkadaşlığı hikâyeleri gibi kaynakları vardır. Buna göre Kur'an, Musa-Bilge kul kıssasını bu mitolojilerin kimi detaylarını alarak harmanlamıştır. Ancak dikkatlice incelendiğinde bu iddiaların bilimsellikten uzak olduğu görülecektir.

Nitekim bu iddialardan Yahudilikle ilgili olanın yanlışlığı yukarıda görüldüğü gibi iki şekilde ortaya çıkmıştır. İlk olarak Kur'an'a kaynaklık ettiği iddia edilen Yahudi menşeli hikâye Kur'an'dan yaklaşık 400 yıl sonra yazılan 11. yüzyıla ait olan bir hikâyedir ve kendinden önce gelen bir kitaba kaynaklık edemez. İkinci olarak, İslam'ın kutsal kitabını didik didik arayarak, onun, Yahudilikten bir intihal olduğunu ispat etmeye çalışan ve kendisi de önemli bir Yahudi din adamı ve otorite olan Geiger, bizzat, Hızır kıssasıyla ilgili Yahudi kaynaklarda bir şey bulmadığını kayıtlara geçer.

Hızır kıssasının Gilgamesh destanı ve İskender Efsanesiyle olan benzerliğinden hareketle ortaya atılan iddiaların ciddiyetten ve bilimsellikten ne kadar uzak olduğuya yine yukarıdaki ilgili bölümlerde dile getirildi. Tekrara düşmemek adına yeniden bir açıklama yapmayı gereksiz gördüğümüz söz konusu iddiaların, İslam'la ilgili sağlıklı bilgiye ulaşmanın henüz mümkün olmadığı 18 ve 19. yüzyılda yaşayan oryantalistler tarafından yapıldığı unutulmamalıdır. Günümüzde yaşayan batılı araştırmacılar bile, şartların, sağlıklı araştırma yapıp doğru sonuçlara ulaşmayı mümkün kılmadığı erken dönemde ele alınmış oryantalist iddia ve eserlere ihtiyatla yaklaşmaktadır. İslam Ansiklopedisinde "Hızır" maddesini kaleme alan Wensinck, ne yazık ki sözü edilen dönemde kaleme alınmış araştırmaları referans almış ve kendinden öncekilerin hatalarını tekrar etmiştir.

³⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim, ts., V, 371.

Kaynakça

- Addas, Claudia, *İbn Arabî, Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, çev. Atilla Ataman, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Akti, Selahattin, "Die Moses-Ḥiḍr-Erzählung im Koran und deren Bedeutung für die sufische Koranexegese (at-tafsîr al-işârî)", *Journal für Religionskultur*; 209, 2015, 1-20.
- Albayrak, İsmail, "Kur'an Ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası Ve Ledün ilmi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları – V*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Ay, Mahmut, "İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 24, 2011. 103-148.
- Çelebi, İlyas, "Hızır", *DİA*, c. XVII, 406-9.
- Çınar, Hüseyin İlker: "Die Reise des Propheten Moses mit Ḥiḍr im Koran", *Journal für Religionskultur*; 98, 2008, 1-18.
- Dyroff, Karl: "Wer ist Chadir?", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 1892, c. 7, 319-327.
- El-Buḥārî, Muhammad ibn İsmâîl, *Sahih al-Buḥārî*, edit. Mustafa Dîb'ul-Buḡâ. Şam; Beyrut: Dâr ibn Kesîr, tarihsiz.
- Friedländer, Israel, "Alexander Zug nach dem Lebensquell und die Chadhirlegende", *Archiv für Religionswissenschaft*, edit. Richard Wunsch, Leipzig: B. G. Teubner, 1910, c. 13, 161-246.
- Friedländer, Israel, "Zur Geschichte der Chadhirlegende", *Archiv für Religionswissenschaft*, edit. Richard Wunsch, Leipzig: B. G. Teubner, 1910, c. 13, 92-110.
- Geiger, Abraham, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*, Bonn: Verf., 1833.
- Havva, Said, *El-Esâs fi't-Tefsîr*, çev: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- Halefullah, M. Ahmed, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, çev. Şaban Karataş, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Hunnius, Carl, "Das syrische Alexanderlied", *ZDMG (Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)*, Almanca çev. Carl Hunnius, 1906, c. 60, 169-209.
- İbn Kesîr, *Muhtasar tefsîr İbn Kesîr*, Tahk. M. Ali as-Sâbûnî, Beirut: Dâr'ul-Kur'ân'ul-Kerîm, 1981.
- İbn Sevdekîn, *İdrîs Fası*, çev. Veysel Akkaya, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013.
- Kara, Osman, "Müfessirlerin Sahih Yorum Farklılıklarının Sebepleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2011, sayı:3, 73-94.
- Lidzbarski, Mark, "Wer ist Chadhir?", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 1892, c. 7, 104-116.

Meral, Yasin, "Mūsā-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*; 55/2, Ankara, 2014, 129-150.

Öztürk, Mustafa, "Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*; 14-15, Samsun, 2003, 245-281.

Öztürk, Mustafa, "Demitolojizasyon ve Kur'ân", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*; 4/1, 2004, 119-146.

Uludağ, Süleyman, "İşârî Tefsir", *DİA*, XXIII, 424-428.

Wensinck, A. J, "Hızır", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB, 1993, c. V/I, 457-462.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim, Tarihsiz.